

prof. dr hab. Michał Wojciechowski
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
Wydział Teologii

Recenzja rozprawy doktorskiej

p.t. „**Narracja o działalności św. Pawła w Filipi (Dz 16,9-40) w świetle starożytnej literatury greckiej**”, której autorką jest mgr lic. Daria GARGAŁA, Warszawa 2021, ss. 228. Praca ta została napisana pod kierunkiem ks. prof. ucz. dra hab. Bartosza Adamczewskiego z UKSW, na Wydziale Teologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Na recenzenta wyznaczony zostałem 27 IX 2021 uchwałą Rady Dyscypliny Nauk Teologicznych UKSW.

Rozprawa, średniej długości, przedstawia problem tytułowy w trzech rozdziałach szczegółowych, omawiając wpływ literatury greckiej w relacji o wizji św. Pawła, w relacji o postaci Lidii i w relacji o uwięzieniu Pawła i Sylasa (rozdziały 3-5). Te trzy rozdziały poprzedzone są krótkim wprowadzeniem i dwoma rozdziałami ogólnymi. Pierwszy dotyczy stanu badań, a ściślej badań nad wpływem literatury greckiej na Dzieje Apostolskie, a drugi głównie gatunku Dziejów na tle literatury grecko-rzymskiej. Układ ten jest prawidłowy, gdyż hipotezy szczegółowe zostały przygotowane przez nakreślenie szerszej panoramy, tła zagadnienia badanego.

Tematyka pracy nawiązuje do ważnego nurtu badań biblijnych, w Polsce za mało reprezentowanego, jakim jest studium relacji tekstów Biblii z kulturą świata grecko-rzymskiego. Dzieje Apostolskie najbardziej z całej Biblii powiązane są ze światem greckim, który w większości tego dzieła stanowi bezpośrednie tło wydarzeń, a wielokrotnie i koncepcji. Wzbudziło to oczywiście duże zainteresowanie badaczy.

Jednakże gros z nich kierowało się w stronę tła archeologicznego, historycznego, społecznego, językowego, religijnego – a nie specjalnie literackiego. To znaczy, zależności utworu od literatury greckiej niekoniecznie umieszczano na pierwszym planie. Jeszcze najwięcej napisano o gatunku literackim Dziejów Apostolskich, który da się powiązać ze starożytną historiografią, jak też o analogiach stylistycznych, retorycznych itd. Zauważano analogie między Dziejami a historiografią grecką i różnymi motywami obiegowymi. Natomiast szukanie paralel w znanych greckich, a zwłaszcza klasycznych, utworach literackich jest sprawą nowszą i mniej badaczy ją podejmowało. O tym mowa w rozdziale I (stan badań), gdzie uwzględniono dla przykładu relacje do najpopularniejszych dzieł starożytnych, eposów Homera i bajek Ezopa.

Przypomnienie tych znanych okoliczności pozwala docenić temat pracy i zawarte w niej badania. Mimo dominacji prac poświęconych raczej tłu historycznemu autorka zwróciła się ku kwestii zależności literackich. Takie zależności oczywiście były i są przedmiotem zainteresowania, współcześnie pod hasłem intertekstualności itd., ale rzadziej w przypadku tekstów zbadanych w tej rozprawie. Tymczasem kultura umysłowa starożytności była bardziej literacka niż historyczna i u autora z wykształceniem greckim można się spodziewać właśnie świadomego nawiązywania do kanonu literatury klasycznej czy późniejszej oraz do literackich *loci communi*, poświadczonych w rozmaitych źródłach z epoki.

Jak ten zamiar został zrealizowany? Rozdziały ogólne odpowiadają obecnemu stanowi wiedzy, choć nie wyczerpują (obszernego bardzo) tematu i miejscami robią wrażenie szkolne i podręcznikowe, jak w poszerzonej pracy magisterskiej – ujęcie bardziej problemowe byłoby właściwsze. W rozdziale 1 punktem wyjścia są koncepcje D.R. MacDonalda, który szukał w *Dziejach* i gdzie indziej klasycznych wpływów literackich, ale nie zyskał powszechnego uznania (może dlatego, że zdarzają mu się hipotezy ryzykowne, może z powodu zbytniego uogólniania swoich znalezisk). Uwzględniono należycie koncepcję intertekstualności. Te poglądy i ich krytyki zostały zaprezentowane dobrze i interesująco. Zacytowano też przykład z Dz 17 (Paweł i Sokrates), gdzie jednak należało też odnotować znane analogie między mową na Areopagu a piśmiennictwem greckim. Następują jeszcze przykłady z nawiązaniem do Ezopa i Homera, które wskazali w dziele Łukasza różni badacze, jest to jednak prezentacja dość wycinkowa.

W rozdziale 2 znajdziemy kwestie wprowadzające z *Dziejów* związane z tematem. W założonej objętości przedyskutować się ich nie da, ale aprobując ujęcie sprawozdawcze i przygotowawcze zauważam, że należało unikać formy łańcuszka opinii wybranych autorów. Przy kwestii gatunku literackiego *Dziejów* wyliczono propozycje w tej sprawie, choć można było też zauważyć, że większość uczonych zalicza dziś *Dzieje* do starożytnej historiografii, nawet jeśli z jakimiś (uzasadnionymi skądinąd) modyfikacjami. Kwestia autorstwa księgi, mniej ważna dla rozprawy, też przybrała postać sprawozdania z wybranych stanowisk. Sumaryczna jest prezentacja kwestii kultury literackiej Łukasza i jego odbiorców oraz charakterystyki jego podwójnego dzieła (z ciekawą choć dla całości poboczną analogią do Tucydidesa i Ksenofonta; niezrozumiale jest tu jednak użycie przy porównaniu przekładów angielskich a nie polskich obok oryginału; ten problem się potem powtarza). Dyskusja o dacie powstania księgi wyszła ułankowo. Wystarcza to jednak jako przygotowanie do części szczegółowej i dowód orientacji autorki w temacie.

Rozdział 3 dotyczy wizji z Dz 16,9-10. Autorka rozwodzi się nad kwestiami egzegetycznymi: strukturą tekstu, kontekstem drugiej wyprawy misyjnej, osobą Sylasa i charakterystyka widzenia. Jest to poprawne, ale trochę zakłóca proporcje na niekorzyść istoty rozprawy. Dopiero od s. 96 mowa o paralelach z literatury greckiej i spotykamy

wreszcie ciekawe i pouczające przykłady opisów widzeń w niej zawartych (z wiadomościami wprowadzającymi o autorach i dziełach). Te paralele można by nawet przedstawić obszerniej, z większymi wyciągami z tekstów uwzględnionych. Porównanie prowadzi do wniosku, że posługując się świadomie tymi analogiami Łukasz chciał oświetlić znaczenie św. Pawła i jego działań oraz natchnienia mu towarzyszącego. Potem pojawia się kwestia przejścia narracji do pierwszej osoby i podsumowanie rozdziału. Wnioski co do znaczenia paralel antycznych wydają się poprawne i przekonujące.

Rozdział 4 dotyczy osoby Lidii (Dz 16,11-15.40). Podobnie jak poprzednio na początku znalazła się część ogólna (sytuacja kobiet w starożytności z uwzględnieniem stosunków lokalnych, kobietom przychylnych). Badając paralele literackie uwzględniono imię Lidia, zwracając uwagę na funkcje imienia człowieka i występowanie tego imienia w literaturze (Horacy). Scharakteryzowany został również kraj Lidia i jego obecność w utworach literackich od Homera i Herodota począwszy. Wskazano paralele literackie z ustępem z Herodota (*Dzieje* 7,27) na temat hojnego Lidyjczyka, Pytiosa. Są to ciekawe analogie. Potem autorka wraca do egzegezy (miejsca akcji, działania Lidii, gościnność w starożytności). W podsumowaniu stwierdzono słusznie i ostrożnie, że wyraźniejsza zależność łączy *Dzieje* tylko z ustępem z Herodota, a Łukasz pod pewnym względem skonstrastował Lidię z owym Pytiossem.

Rozdział 5 i ostatni dotyczy dziewczyny wróżącej oraz uwięzienia Pawła i Sylasa (Dz 16,16-39). Tu nawiązania do kultury greckiej są szczególnie bogate. Mamy w tle przekonanie o istnieniu wieszczego natchnienia, związane zwłaszcza w wyrocznią delficką. Autorka rozwija tu sugestię MacDonalda, pokazując widoczne pokrewieństwa relacji Łukaszowej z *Eumenidami* Ajschylosa, gdzie mowa o natchnieniu Pytii delfickiej. Drugi ciekawy punkt to cudowne uwolnienie Pawła i Sylasa z więzienia, gdzie dostrzec można literacką analogię z *Bachantkami* Eurypidesa, utworem bardzo charakterystycznym i popularnym w starożytności. Tam też mowa w podobny sposób o cudownym uwolnieniu, szereg szczegółów się zgadza. Było to przedmiotem zainteresowania różnych badaczy. Wspomniano też motyw daremnej teomachii. Zestawienie i wnioski skonstruowane są prawidłowo.

Jeśli chodzi o kwestie formalne, to język rozprawy jest zasadniczo dobry, jasny, dość bogaty, potknięcia nieliczne. Praca jest prawidłowo podzielona na rozdziały i mniejsze jednostki. Opisy bibliograficzne są kompletne, choć wymagałyby jeszcze pewnego uporządkowania. Np. naprzemiennie spotykamy skrót LCL i nazwę serii Loeb Classical Library. Pomoce, jak słowniki, należało wydzielić.

Dużym problemem jest to, że bibliografii można zauważyć spore braki. A bibliografia do tego tematu nie może być pobieżna, zważywszy na popularność tematyki *Dziejów* w studiach biblijnych, w tym Dz 16 i osoby Lidii, oraz obszerne podjęcie kwestii

ogólniejszych w rozdziale 2 rozprawy. Zasygnalizuję kolejno teksty źródłowe, monografie i artykuły.

Nie należało się ograniczać do jednego tylko tłumaczenia Biblii. Brakuje wydania greckiego tekstu dłuższego Dziejów, np. Ropes, choć jest jego tłumaczenie (w dziale opracowań) – nic jednak z tego nie wynikało, gdyż odmienności tekstu dłuższego nie są w pracy w ogóle wspomniane.

Nie jest jasne, dlaczego przy pewnych utworach antycznych przytoczono tylko wydania tekstu oryginalnego (zwykle z wersją angielską), przy innych przekłady, przy innych jedno i drugie. Niekiedy pominięto nowsze przekłady polskie (np. hymny homeryckie, przeł. W. Appel). O niektórych wspomnianych w rozprawie autorach zapomniano (Ezop). Takie ciut chaotyczne wykorzystanie źródeł nasuwa obawę, że coś mogło zostać przeoczone.

Następnie, należało skompletować komentarze do Dziejów Apostolskich. Tu jest fatalnie. Brak z najważniejszych: Fitzmyera, Keenera (najnowszy, 3 t., badacz mocno zainteresowany tłem Biblii), Marguerata (2 t.) i Pescha (2 t.). Następnie pierwszorzędne dzieła ogólne: Aune, *The New Testament in its Literary Environment*, 1988; Alexander, *Acts in Its Ancient Literary Context*, 2006; Hemer, *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, 1989. Z monografii: Bormann, *Philippi, Stadt und Christengemeinde zur Zeit des Paulus*, NT Supp. 78, 1995; zbiorowe *The Book of Acts in Its First Century Setting* (5 t., w tym *The Book of Acts in Its Literary Setting*, 1993). Z Polski: Pindel, *Magia czy Ewangelia? Konfrontacja głosicieli Ewangelii ze światem magicznym w ujęciu Dziejów Apostolskich*, 2003; Włodarczyk, *Dzieło św. Łukasza (Łk – Dz) w świetle dokumentów biblijnych i odkryć archeologicznych*, 2009.

Artykuły dotyczące tej perykopy zostały wykorzystane stanowczo za mało. Przykładowo, ze zdziwieniem stwierdziłem, że z ponad 20 pozycji wymienionych w komentarzu Fitzmyera nie spotkamy ani jednej! Czasem są to rzeczy wprost spokrewnione z tematem rozprawy: Wikenhauser, *Religionsgeschichtliche Parallelen zu Apg 16, 9*, BZ 23, 180-186.

Jeśli chodzi o rzeczy nowsze, które by warto sprawdzić, muszę tu wkleić wyciąg z bibliografii BIBIL (przykładowo, bez pozycji dotyczących specjalnie osoby Lidii):

Brenk, Frederick E., «The Exorcismus at Philippi in Acts 16:11-40. Divine Possession or Diabolic Inspiration?», FN 13 (2000), p. 3-21.

Ebel, Eva, «Geschäftsschädigende Intervention (Die Heilung der wahrsagenden Sklavin). Apg 16,16-22», dans : Zimmermann, Ruben, Czachesz, István, Kollmann, Bernd, Luther, Susanne, Merz, Annette, Nicklas, Tobias, *Kompendium der frühchristlichen Wundererzählungen, Band 2 Die Wunder der Apostel*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2017, p. 235-246.

Frenschkowski, Marco, «Religion auf dem Markt. Schlangenbeschwörer, Traumdeuter, inspirierte Bauchredner als Träger "abgesunkener" Religion in paganer und christlicher Antike. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte religiöser Berufe», dans : Hutter, Manfred, Klein, Wassilios, Vollmer, Ulrich, Hairesis. *Festschrift für Karl Hoheisel zum 65. Geburtstag, Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband (JAC.E 34)*, Münster, Aschendorff Verlag, 2002, p. 140-158.

Heininger, Bernhard, «Im Dunstkreis der Magie: Paulus als Wundertäter nach der Apostelgeschichte», dans : Becker, Eve-Marie, Pilhofer, Peter, *Biographie und Persönlichkeit des Paulus, Wissenschaftliche*

Untersuchungen zum Neuen Testament. 1. Reihe (WUNT.1 187), Tübingen, Mohr Siebeck, 2005, p. 271-291.

Hellerman, Joseph H., *Reconstructing Honor in Roman Philippi. Carmen Christi as Cursus Pudorum* (SNTS.MS 132), Cambridge et alii, Cambridge University Press, 2005.

Keener, Craig S., «Spirit Possession as a Cross-cultural Experience», *BBR* 20/2 (2010), p. 215-235.

Omerzu, Heike, «Die Tür zur Rettung steht offen (Paulus und Silas im Gefängnis). Apg 16,19-40», dans : Zimmermann, Ruben, Czachesz, István, Kollmann, Bernd, Luther, Susanne, Merz, Annette, Nicklas, Tobias, *Kompendium der frühchristlichen Wundererzählungen, Band 2 Die Wunder der Apostel*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2017, p. 247-256.

Prieto, Christine, *L'inculturation de l'Evangile dans les Actes des Apôtres*, Paris, Institut protestant de théologie, 1998.

Rinaldi, Giancarlo, «Spigolature storico-archeologiche in margine agli Atti degli Apostoli», dans : Giudice, Alberto, Rinaldi, Giancarlo, *Realia Christianorum, Fonti e documenti per lo studio del cristianesimo antico*, Bologna, Ante Quem S.r.l., 2015, p. 11-45.

Schäfer, Jan, «Zur Funktion der Dionysosmysterien in der Apostelgeschichte. Eine intertextuelle Betrachtung der Berufungs- und Befreiungserzählungen in der Apostelgeschichte und der Bakchen des Euripides», *ThZ* 66/3 (2010), p. 199-222.

Schreiber, Stefan, *Paulus als Wundertäter. Redaktionsgeschichtliche Untersuchungen zur Apostelgeschichte und den authentischen Paulusbrieffen* (BZNW 79), Berlin, Walter de Gruyter, 1996.

Siffer, Nathalie, «Songes et visions nocturnes de Paul. (Actes des Apôtres 16, 9-10 ; 18, 9-10 ; 23, 11 ; 27, 23-24)», *RevSR* 90/2 (2016), p. 189-205.

Valentine, Katy E., «Reading the Slave Girl of Acts 16:16-18 in Light of Enslavement and Disability», *BibInt* 26/3 (2018), p. 352-368.

Verheyden, Joseph, «A Cry for Help. A Note in the Margin of Acts 16:9», dans : Koet, Bart J., Moyise, Steve, Verheyden, Joseph, *The Scriptures of Israel in Jewish and Christian Tradition, Essays in Honour of Maarten J.J. Menken, Supplements to Novum Testamentum (SuppNT 148)*, Leiden / Boston, Brill, 2013, p. 115-127.

Suma tych pominięć oznacza, że wprawdzie autorka czytała źródła i literaturę przedmiotu, a następnie wskazała i zbadała sporo paralel między Dz 16 a tłem literackim tej księgi, to nie sprawdziła do końca, czy i na ile te relacje były już przez kogoś zauważone i omówione. Wskazuje miejscami, którzy autorzy te kwestie sygnalizowali, ale mogło być ich więcej. Być może nie skorzystała z dalszych wskazówek, jakie by lepiej przebadana literatura przedmiotu podsunęła.

Mimo tych wyraźnych defektów stwierdzić można, że autorka wystarczająco przedstawiła kwestię zapowiedzianą w tytule pracy, umieszczając ją na tle dotychczasowych badań nad wpływem literatury greckiej na Dzieje. Uczyniła to trafnie i interesująco, choć w moim odczuciu mogła to zrobić obszerniej, redukując przy okazji omawianie kwestii egzegetycznych nie związanych wprost z tematem. W przypadku planów publikacyjnych potrzebne byłoby jeszcze spore przepracowanie, ale myślę, że da się na podstawie pracy napisać wartościowe artykuły. Zebranie tych wiadomości, prezentacje paralel i wnioski z rozprawy stanowią wartościowy wkład w wiedzę naukową w sferze biblistyki. Odpowiada to wymaganiom stawianym rozprawom doktorskim. Raport z JSA nie budzi zastrzeżeń. Stawiam więc wniosek o kontynuowanie jej przewodu doktorskiego i o nadanie jej stopnia doktora nauk teologicznych.

Prof. dr hab. Michał Wojciechowski

Michał Wojciechowski